

*Т. В. Запорожець,
керівник апарату Бердичівської районної державної
адміністрації, аспірант кафедри національної безпеки,
Національна академія державного управління при
Президенті України*

ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД ЕТНОПОЛІТИКИ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

У статті проаналізовано історичний досвід реалізації етнополітики у зарубіжних країнах, систематизовано знання щодо ролі мовних, культурних, інших аспектів етнічності в сучасному суспільстві, розглянуто моделі сучасної етнополітики деяких європейських країн в контексті ймовірного їх застосування в Україні.

In article are analyzed historical experience of realisation of an ethnonational policy in foreign countries, knowledge concerning a role of language, cultural, other aspects ethnic's in a modern society, is systematised models of a modern ethnonational policy of some European countries in a context of their probable application in Ukraine are considered.

Ключові слова: етнонаціональна політика, поліетнічне суспільство, національні меншини, етнічні групи.

Key words: the ethnonational policy, a polyethnic society, national minorities, ethnic groups.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

На сучасному етапі існування незалежної, правової, демократичної держави та інтеграції України в загальноєвропейське суспільство все більшої гостроти набуває проблема державної етнополітики. Адже одним із основних факторів самобутності України є її багатонаціональність. Проте не лише факт проживання в цій державі більше 100 національностей детермінує її ідентичність. У світі практично не існує моноетнічних держав. Україна є унікальною поліетнічною державою через своєрідність її історичного й культурного розвитку, міжетнічні відносини, самобутні стереотипи національної самосвідомості народів, які тут проживають. Сучасні тенденції світового суспільно-полі-

тичного розвитку характеризуються підвищенням у ньому ролі етнічного чинника, розширенням меж політичної участі етнонаціональних спільнот. Тому особливої уваги потребує питання вивчення та осмислення історичного досвіду реалізації етнополітики зарубіжних країн у контексті ймовірного його застосування в Україні.

АКТУАЛЬНІСТЬ ТЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Звернення до досвіду та практичних вирішень проблем міжнаціональних відносин у зарубіжних країнах є досить актуальним, оскільки глибокий науковий аналіз минулого, його негативних сторін чи позитивних досягнень необхідний для здійснення виваженої державної ет-

нополітики, через врахування інтересів усіх її суб'єктів. Розуміння теорії та історії етнополітичного розвитку з урахуванням національної специфіки, історичного досвіду, етнічних традицій, культурної та національної різноманітності допоможе уникнути помилок у виробленні пропозицій щодо підвищення результативності дій державних органів в етнополітичній сфері.

Метою роботи є здійснення наукової розвідки історичного досвіду реалізації етнополітики у зарубіжних країнах.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

У сучасному світі налічується близько 3500 етнічних груп і близько 200 держав. Майже всі сучасні держави в основному поліетнічні, однак ступінь поліетнічності всюди різний. Моноетнічними можна назвати географічно ізольовану Ісландію, а також Вірменію з невеликою кількістю некорінного населення. Всі члени поліетнічного суспільства незалежно від належності чи до етнічної більшості, чи до нацменшин повинні мати однакові права й зобов'язання перед державою. У свою чергу, державна етнополітика повинна однаково захищати своїх громадян.

Історію етнополітики можна простежити принаймні до XVII століття. За умовами підписаного в 1648 році Вестфальського договору, сторони в межах своєї юрисдикції прийняли на себе зобов'язання поважати права певних (не всіх) релігійних меншин. Адже майже до XVIII століття віросповідання залишалося одним з найважливіших розбіжностей між окремими групами населення. Історія гарантії прав етнічних меншин починається офіційно з Віденського конгресу. Перша стаття Заключного акта, підписаного 9 червня 1815 року Росією, Великобританією, Австрією, Францією, Португалією, Прусією, Швецією, визначала, що поляки, які є підданими цих держав, одержують збереження їхньої національності. Подальший розвиток захисту прав національних меншин відбувається на Лондонському конгресі 1830 року. Національні законодавства зазначених країн також прийняли відповідні акти.

Так, у статті 19 Конституції Австрії від 21 грудня 1867 року записано, що всі етнічні меншини у державі мають абсолютне право зберігати й розвивати свою національність і свою мову. За всіма мовами зберігаються рівні права з питань освіти, управління або громадського життя. Державні навчальні заклади повинні бути влаштовані таким чином, щоб дати можливість всім етнічним групам одер-

жати необхідну освіту своєю рідною мовою без примусового вивчення мови провінції [1].

За Конституцією Швейцарської Конфедерації 1874 року, всі швейцарці рівні перед законом. В Швейцарії не існує ні стосунків підданства, ні привілеїв — місцевих, за народженням, особистих чи родинних" (ст. 4. п. 1.); державні школи повинні бути відкриті для всіх без обмеження віросповідання, без будь-якого порушення свободи совісті та релігії (ст. 27. п. 3.) [2].

Рішення Версальського мирного договору, одним з пунктів якого був так званий "Трактат про меншини", зобов'язує новоутворені країни дотримуватись принципів рівноправності національних меншин, причому для євреїв було спеціально обговорене право мати автономні школи та привселюдно дотримуватись суботнього відпочинку. Проте лише одна Чехословаччина повною мірою дотримувала узяті на себе зобов'язання. Після Версальського договору на карті Європи з'явилися кілька національних держав. У 1914 році меншини становили біля половини населення Європи, в 1919 році — не більше чверті [3, с. 8].

У 1917 році С. Корф написала і дотепер актуальний вислів: "Доки певні народності перебували в меншинстві, вони всіма силами трималися за висококультурний принцип рівності (або, вірніше, рівноправності)". Ще Фіхте проголошував право "усяких народностей жити й вільно розвивати свої сили, не порушуючи таких же прав інших народностей". Але як тільки дані народності досягали самостійності, так негайно ж забувалася друга частина формули. Такий вже фатальний закон розвитку національного самопочуття; самостійність і сила (особливо кількісна перевага) надзвичайно сприяють розвитку національного егоїзму, що в зовнішніх своїх проявах приймає форму націоналізму [4, с. 198].

Австрійські соціал-демократи К. Реннер і О. Бауер запропонували принципово новий методологічний спосіб захисту прав національних меншин. Він полягає в заміні патерналістсько-ліберальної охорони меншин визнанням їх колективними суб'єктами права. Вони вважали, що ні декларування цивільних прав і свобод, ні конституційне проголошення національної рівноправності не забезпечать правових гарантій національної свободи, бо не визначають суб'єкта проголошених прав. Необхідно відмовитися від територіального статусу та надати нації статус носія національних прав. "Суто територіальний принцип віддає меншину у руки більшості. Це означає, що

кожна нація поглинає вкраплені в її тіло меншини інших націй... Джерелом і носієм національних прав повинні служити не території, а самі нації, точніше — національні союзи, сконструйовані на основі добровільної особистої заяви громадян" [5, с. 353].

Ліга Націй після Першої світової війни створила систему захисту прав національних меншин. Ця система опиралася на 18 міжнародних актів: 5 спеціальних договорів про меншини з Польщею, Чехословаччиною, Югославією, Румунією, Грецією; 4 мирні договори зі спеціальними розділами про меншини з Австрією, Болгарією; Угорщиною та Туреччиною; 6 декларацій з Албанією, Іраком, Латвією, Литвою, Естонією, Фінляндією, Польсько-Данцінгська конвенція, Мемельська конвенція та Німецько-Польська конвенція про Верхню Сілезію. Всі ці акти містять положення про визнання Ліги Націй як спостерігача і гаранта у виконанні їхніх умов. У центрі уваги були права національних та мовних меншин. Ця система поширювалася на групи меншин в 16 державах та охоплювала близько 30 мільйонів чоловік, які говорять на 36 мовах, питома вага яких складала близько 25% населення цих держав. Проте, ця система не була зреалізована, тому що зобов'язання щодо меншин покладались лише на переможців у світовій війні Австрію, Болгарію, Угорщину, Туреччину, новостворені держави Естонію та Латвію, Литву, яка відновила незалежність, Польщу та інших. Відтак, міжнародні зобов'язання з питань захисту національних меншин були сприйняті цими державами як обмеження в правах та загроза державному суверенітету. У таких умовах всупереч міжнародним зобов'язанням права нацменшин зводились нанівець [6, с. 277].

Наступним етапом у розвитку етнополітики є діяльність ООН і її спеціального органу — Підкомісії з попередження дискримінації та захисту меншин. У Конвенції про попередження злочинів геноциду й покарання за нього міститься визначення культурного геноциду: "Заборона користуватися національною мовою групи в повсякденному житті або школи, заборона друку й поширення видань мовою такої групи, знищення бібліотек, музеїв, шкіл, історичних пам'яток, будинків, призначених для відправлення релігійних культів, або інших культурних будинків і предметів культури такої групи, а також порушення користування ними" [7, с. 30].

Забуття своєї національної культури веде до духовного збідніння особистості, втрати національної самосвідомості, а отже, до істотних

деформацій у розвитку націй, народу, суспільства в цілому. Будь-яка демократична держава піклується про честь і достоїнство людей усіх національностей, про збереження їх національної, етнічної культури. Відповідно до проголошеного ООН в 1948 та 1966 роках права націй на самовизначення та Підсумкового документа Віденської зустрічі 1986 року представників держав — учасників Наради з питань безпеки та співробітництва в Європі, будь-які нації, народності мають право захищати свою мову та культуру. На Віденській зустрічі вперше у міжнародному документі було наголошено на необхідності звернути увагу на груповий аспект існування національних меншин, адже їхні права є невід'ємною частиною сучасної демократії та мірилом свободи. Наприклад, лише в країнах центральної Європи права етнічних меншин зачіпають інтереси 25 з 100 мільйонів осіб.

У Копенгагені в 1990 році після детального обговорення питання про нацменшини був прийнятий підсумковий документ, у якому всебічно розкривається підхід світового співтовариства й, насамперед, ОБСЄ до проблеми меншин, причому особлива увага приділяється їхнім колективним правам. Широка дискусія з цих питань розгорнулася на спеціальній зустрічі експертів з національних меншин у Женеві в 1991 році. Також обговорювалися заходи щодо сприяння життєдіяльності меншин, питання автономії, місцевого самоврядування. В 1992 році Генеральною Асамблеєю ООН була прийнята Декларація про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин. Основними принципами захисту осіб, що належать до національних меншин, визначено: відсутність дискримінації, попередження та вжиття спеціальних заходів з метою їх захисту. Для представників нацменшин важливими є дві сфери правового захисту всіх громадян: громадянські свободи, особливо свободи мови, свобода слова, об'єднань, друку, релігії тощо, не дискримінація, тобто рівність усіх громадян перед законом.

У березні 1992 року була прийнята Європейська Хартія про релігійні мови та мови меншин. У травні 1994 — "Основні права осіб, що належать до народів (національних груп і меншин) у Європі. Проект Додаткового Протоколу до Європейської конвенції про захист прав людини й основних свобод". У лютому 1996 року з'явилася Конвенція із захисту національних меншин, прийнята за рішенням Ради Європи, яка була підписана 31 державою з 38. Ця

Конвенція зафіксувала, що захист національних меншин та осіб, що належать до них, "становить національну частину міжнародного захисту прав людини і тому перебуває в сфері міжнародного співробітництва" (ст. 1). Учасники Конвенції зобов'язані "утримуватися від здійснення політики й практики, спрямованої на асиміляцію меншин і повинні захищати їх від цього" (ст. 5), а також від спроб змінювати етнологічне співвідношення населення в місцевості, де проживають меншини (ст. 16). Для них повинні бути створені сприятливі умови участі в культурному, суспільному та економічному житті, а також у державно-адміністративних справах (ст. 12,15). У місцях їхнього традиційного компактного проживання мова меншин може бути офіційною (ст. 10,11) [3, с. 15].

Щорічно з 1994 року в різних країнах Європи проходить зустріч посадових осіб державних організацій Європейської Ради, які займаються питаннями національних меншин. Мета цього форуму — звернути увагу країн Ради Європи на стан національних меншин. У квітні 2002 року така зустріч, дев'ята за рахунком, відбулася в Литві, у Вільнюсі. На попередніх зустрічах обговорювалися питання освіти національних меншин, ЗМІ, участі в політичному житті тощо. У Вільнюсі на цьому форумі обговорювалися перспективи розвитку політики захищеності нацменшин, хід реалізації Конвенції про основи охорони прав національних меншин, можливості підвищення ефективності участі нацменшин у суспільному житті й ряд інших питань.

Світовому співтовариству знадобилося двадцять років для утворення посади Верховного комісара у справах національних меншин, коли Югославія висунула цю пропозицію під час підготовчих консультацій при редагуванні Заключного акта Гельсінської наради в 1973 році. Пост Верховного комісара у справах національних меншин заснований у Гельсінкі в 1992 році. А сам зміст поняття прав національних меншин еволюціонував у бік розширення. Держави-члени ОБСЄ погодилися вважати, що права національних меншин, як і права людини, не є суто внутрішньою справою.

Коли в поліетнічному суспільстві спеціальним законом визначаються права меншин, це є прогресивним етапом на шляху демократичного розвитку нації, але, з іншого боку, мимоволі відбувається розмежування більшості й меншості, і деякою мірою їхнє протиставлення. Узаконюється ситуація, яка сама у собі містить заряд конфлікту й напруже-

ності, що в певних умовах може дати поштовх до проявів перекручених форм взаємин, а надалі й перерости в конфлікт. Це особливо небезпечно в тому випадку, якщо в сусідній прикордонній країні проживають етнородинні представники меншин. У такому випадку проявляється небезпека ірредентних вимог (об'єднання за етнолінгвістичним принципом). На це вказує європейський досвід. Якщо меншини одержують особливі права, то цілком ймовірно, що незабаром підуть колективні вимоги про надання автономії, самоврядування, самовизначення, незалежності й приєднання до сусідньої рідної держави. Усе перераховане являє собою небезпеку для збереження територіальної цілісності держави, а можливо, і для її існування [3, с. 17].

Сучасний геополітичний стан держав Європи формувалася протягом багатовікової історії. Останні кордони європейських країн були встановлені після Першої і Другої світових війн та у результаті розпаду радянського блоку і його наслідків. Багато історичних народів Європи виявилися в межах інших держав. Розподіл кордонів у Європі став причиною того, що 40 мільйонів чоловік стали належати до національних меншин. Ф. Енгельс у свій час писав: "І, зрештою, чимала користь є в тім, що різні, політично сформовано нації, у більшості випадків мають у своєму складі деякі сторонні елементи, які утворюють сполучну ланку з їхніми сусідами й вносять розмаїтість у занадто монотонну однорідність національного характеру" [8, с. 161]. Загальні принципи етнополітики і концепції окремих держав повинні базуватися на виконанні декількох умов:

1. Національні меншини повинні мати всі громадянські, політичні, економічні, культурні права, які має домінуючий етнос.

2. Національним меншинам важливо забезпечити умови, які дозволяють зберігати й розвивати культурні особливості, мову, релігію, а в ряді випадків меншинам доцільно надати певні пільги.

3. Необхідно шукати мирні шляхи демократичного співіснування різних груп у суспільстві, не допускати етнічних конфліктів та їх військового вирішення, орієнтуватися на діалог [3, с. 37].

Етнічний початок підсилюється в напрямі із заходу на схід. Якщо у Франції заперечується саме існування етнічних меншин як особливих "національностей" у рамках єдиного народу, належність до якого визначається громадянством, то в Угорщині — повне визнання національних меншин із законодавчим закріпленням за ними права на місцеве са-

моврядування й представництво на республіканському рівні. У липні 1993 року сесія Державних зборів Угорщини прийняла новий Закон "Про права національних й етнічних меншин". У вступній частині цього закону зазначається, що "право на національну й етнічну самоідентифікацію розглядається як "невід'ємна частина основних прав людини, й права національних й етнічних меншин належать до основних демократичних свобод, які мають законну силу в Угорській Республіці". У Законі стверджується також, що "частиною індивідуальної та колективної самоідентифікації населення Угорської Республіки, етнічних меншин і осіб, що мають угорське громадянство, є їхні національні мови, матеріальна й духовна культура, історичні традиції, а також інші особливості їхнього життя" [9, с. 21]. У законі говориться про підтримку безперешкодних зв'язків зі своєю батьківщиною за місцем проживання предків або місця народження батьків. Ніхто не зобов'язаний заявляти про свою належність до меншин, тому що це виключне право й невід'ємне право особистості. Відповідно до Закону мовами національних меншин є: вірменська, болгарська, грецька, німецька, польська, румунська, русинська, сербська, словацька, словенська, українська, хорватська, романська (роми беаш).

Держава вважає рідну мову меншин в Угорщині фактором єднання їхнього співтовариства, підтримує, за їхнім бажанням, її викладання в навчальних закладах. Стаття 51 в VII главі Закону говорить, що кожен громадянин Угорщини може вільно користуватися своєю рідною мовою повсюдно та у будь-який час. Депутат від національних меншин може користуватися своєю рідною мовою, виступаючи в Державних Зборах, а також виступ додавати до протоколу засідання. Протоколи засідань органів місцевого самоврядування ведуться на двох мовах — угорській та мові національних меншин. Цей Закон заснований на міжнародних актах, його основні положення гарантують перспективи політичного й культурного розвитку меншин у сьогоденні й майбутньому. Крім того, положення нового Закону актуальні в плані вивчення можливості реалізації національної політики в інших країнах, у тому числі й в Україні. Вирішення мовної проблеми в Угорщині є наочним доказом у стосунках з національними меншинами [9, с. 42].

В Австрії Законом про школи провінції, де проживають угорці, хорвати, словенці, передбачає, що мова меншин є мовою навчання, якщо не менш 70% населення (пред-

ставників національних меншин) обслуговується школою. Якщо ж меншість становить від 30 до 70% населення, то мовами навчання є дві мови, при чисельності меншини менш 30% викладання ведеться мовою більшості, але надається можливість вивчення рідної мови.

Мови національних меншин мають офіційний статус у судах Швеції, Швейцарії, Шрі-Ланки, Австрії, Індії (крім вищих судів), Італії, Перу, США. У Швейцарії діє чотири національні офіційні мови (французька, німецька, італійська, ретороманська), у Бельгії — три (французька, голандська, німецька), у Сінгапурі — три офіційні (англійська, малайська, тамільська), в Ізраїлі — дві (іврит і арабська), у Канаді — дві (англійська і французька), у Новій Зеландії — дві (англійська і маорі), в Австрії — три (німецька; а хорватська і словенська у регіонах розселення національних меншин), в Італії — чотири (італійська, у Валле д'Аост — ще й французька, у Больцано — німецька, у Трієсті — словенська). Вища освіта мовою меншин є лише у Фінляндії (шведська мова). Проблеми в представників національних меншин зв'язані не тільки з мовою, це і освіта, культура, самовизначення громадян, участь у політичному житті, преса. Ідентичність можна зберегти лише за наявності особливого захисту. І такий захист мають національні меншини у країнах Європи. Наприклад, Німеччина і Данія [10, с. 3].

Датська національна меншина нараховує від 40 до 50 тисяч чоловік, які проживають на німецько-датській прикордонній місцевості. В 1955 році у Копенгагені прийнята Німецько-Датська заява, яка поряд з іншими конституційними правовими нормами федерального рівня передбачає зобов'язання захищати ідентичність своїх національних меншин (датських на німецькій стороні й німецьких на датській) і сприяти розвитку їхніх культур. Датська меншина у Німеччині має 53 навчальні заклади (від шкіл до гімназій), є 63 дитячих садки, одна школа-інтернат. Мова викладання в школах датська. Найчисленнішими меншинами є норвежці, німці, шведи. В 1948 році належні Королівству Данії Фарерські острови одержали автономію, в 1979 році автономною стала і Гренландія. На найбільшому острові світу рівноправно існують дві державні мови: датська та ескімоська (гренландський діалект). Гренландія має широку автономію. Статус німецьких меншин у Данії, що населяє Північний Шлезвінг, регулюють Кільська Декларація та Декларація Бонн — Копенгаген, які допускають службове вживання рідних мов [3, с. 10].

Німців у Данії проживає від 10 до 15 тисяч чоловік. Можна відзначити такий історичний факт. У 1945 році союзники пропонували Данії забрати значну частину тієї території, що колись була відібрана. Однак Данія, незважаючи на післявоєнний стан Німеччини, відмовилася. Взагалі ж, у етнополітиці цієї держави важливі не документи, не інструкції, не парламентські асамблеї. Важлива добра воля. Як у датчан у Німеччині, так і у німців у Данії є свої політичні партії. Виборчий бар'єр був відмінений, щоб партії національних меншин могли проводити своїх представників у органи місцевого самоврядування та парламент. Примітно, що коли німці все-таки не набрали необхідної квоти для одного мандата й не змогли провести свого представника в парламент, датчани вирішили зробити виняток й створили щось на зразок постійної комісії, у яку німецька національна меншість делегувала свого представника. У місцевих школах не існує ніяких обмежень з приводу викладання за місцевими або привезеними підручниками. Учителі вибирає, який підручник йому більше подобається. Викладання ведеться рідною мовою, але самі національні меншини планують вводити двомовність [3, с.11].

Фризи в Німеччині є національними меншинами, що проживають на узбережжі Північного моря, на острові Гельмланд, багатьох північно-фризьких островах та у західній частині землі Шлезвінг-Гольштейн, конституція якої захищає права фризів. Також конституційним правом захищена національна група лужан/лужичан (невеликий слов'янський народ на сході Німеччини: на південному сході землі Бранденбург і північному сході землі Саксонії, у Лаузіці (Лужиці)). У місцях проживання лужан усі написи в громадських місцях зроблено на їхній мові. Лужани проживають у рамках німецької держави більше 1000 років. Вони з'явилися раніше німців, але в них ніколи не було власної держави. Як національні меншини проживають і цигани. Вони з XIII століття використовують німецьку мову, але живуть розв'язно. Фризи вивчають свою мову в державній шкільній системі — школах і дитсадках. У лужан також ведеться викладання своєю рідною мовою. Цигани ж убудовані в німецьку шкільну систему й повністю інтегровані. На їхню думку, не слід готувати вчителів німецької мови для циган з німецького населення, інші громадяни не повинні володіти циганською мовою і їй потрібно передавати лише в межах самої етнічної групи. Другою важливою сферою для збереження

ідентичності є культура. Створено театральні групи, групи народної творчості, культурні центри, діють театр, газети, радіо, телебачення, церкви. Лужани меншою мірою є католиками, більшість з них протестанти. Датчани-протестанти мають свою датську церковну структуру. Усі національні меншини мають можливість нести службу та здійснювати усю церковну діяльність на своїх мовах. Наступним чинником збереження ідентичності є недопущення примусової асиміляції національних меншин.

У Німеччині працює програма "Екстрені заходи" з питань попередження конфліктних ситуацій між іммігрантами та корінним населенням ФРН, яка прийнята на федеральному рівні. Вона передбачає заходи щодо адаптації іммігрантів у новому для них суспільстві (включаючи створення змішаних навчальних класів). Разом з тим, проводиться й політика, спрямована на реіміграцію деякої частини населення країни. З цією метою підтримується етнокультурне середовище, що сприяє збереженню національних традицій іммігрантів та їхніх зв'язків з батьківщиною. Причому реіміграція заохочується матеріально — виділяється грошова допомога для переїзду [3, с. 12].

У світовому співтоваристві порізноручно реалізується етнополітична політика. З 8 травня 1993 року Бельгія стала федеративною державою. Ця держава складається з регіонів, співтовариств. Складається з п'яти складових частин: фламандського, французького, німецькомовного співтовариств, регіонів Валонія та Брюсель. Кожна із цих частин має широку автономію (власні законодавчі органи та свій уряд, власні сфери компетенції, фінансові інститути, адміністрація). Населення становлять дві основні етнічні групи: фламандці (57%), які вживають фламандську мову, та валонці (33%) із французькою мовою (валонський діалект). Німецькомовне співтовариство нараховує близько 70 тис. чоловік. У 1984 році були утворені німецькомовна громада та її місцеві органи. Сьогодні в Бельгії існують дві державні мови: французька (південна й центральна Бельгія) і фламандська (північ країни). Столиця Брюсель є двомовною [10, с. 4].

У Швейцарії 81% громадян декларують швейцарську національність, 64% жителів держави користуються німецькою мовою, 18% — французькою, 8% — італійською. Крім того, на кордоні Швейцарії та Італії, у Кантоні Граубюнден, проживає близько 700 тис. ретороманців (0,6% населення країни), мова яких у цьому регіоні має статус держав-

ної. У масштабі всієї Швейцарії на ретороманській мові говорить близько 50 тис. чоловік. У 1938 році було внесено доповнення до конституцію Швейцарії, за яким ретороманська мова була оголошена національною. Радіо міста Кура, столиці кантону Граубюндена, щодня транслює на ретороманській мові одну годину, а телебачення — п'ять хвилин. Діти в школах вчать рідною мовою в шести перших класах, потім тільки німецькою мовою, яка стає обов'язковою з четвертого класу. У Граубюндені існує приказка: "Ретороманська мова — це мова серця, а німецька — мова хліба" [3, с. 19].

Італія — це 94% італійців. Крім того, 2,7% громадян Італії вважають себе сардинцями, 1,2% — німецькомовні тірольці, у країні проживають також французи (східні Альпи), словенці (околиці Трієста), албанці (Сицилія). Серед 20 регіонів Італії 5 мають статус автономії. Автономними регіонами є: Сардинія, Сицилія, Фріулі-Венеція-Джулія, Триєнтіно-Альто-Адідже та Валле де Аоста. Хоча гарантія автономії для німецькомовного населення Триєнтіно-Альто-Адідже містилась вже в італо-австрійській угоді від 1946 року, питання німецькомовної меншини в цій провінції Італії був у минулому предметом суперечки між сусідніми державами. Остаточно суперечка розв'язалася в 1992 році, після підписання пакета із 137 угод. З 1972 року, коли декретом президента Італії був затверджений особливий статус регіону Триєнтіно-Альто-Адідже, німецька мова в цій провінції поряд з італійською стала офіційною. Теж саме стосується і провінції Валле де Аоста, де і французька, і італійська мови є офіційними. Незважаючи на проведення вираженої етнонаціональної політики, у сучасній Італії існують різні аспекти невирішених проблем. У 90-і роки в Італії з'явилися більші масиви неіталійського населення, переважно з північноафриканських та азіатських територій. У країні концентрується до 6 млн. вихідців з різних регіонів Африки, Азії, Латинської Америки. Ріст неорасистських настроїв спровокував підйом "старого" расизму, у результаті чого почастишали, наприклад, антициганські й антиєврейські виступи. Цигани, які офіційно не визнані в числі іншомовних італійських меншин, почувуються у цій країні знедоленими. Дотепер в Італії діє Закон № 153 від 1914 року, за яким мер будь-якого італійського населеного пункту вправі звернутися до збройних сил й органів правопорядку у випадку простої появи циган на підвідомчій йому території. Стоянка й проживання циган дозволені на території лише двох областей Італії —

Венето та Сардинії. Крім цього, в окремих містах Емілії, Торентино, П'ємонті та Сицилії адміністрація відвела спеціальні місця для стоянки циганських таборів на шляху їхнього кочування. Італія не має у своєму розпорядженні правових механізмів захисту осіб іншої національності, іншої етнічної приналежності або кольору шкіри [3, с. 20].

У Великобританії 76% жителів — англійці, 9% — шотландці, 5% — валійці, 4% — ірландці. В 1967 році був прийнятий закон про зрівняння в правах валійської мови з англійською. Хоча державною мовою Великобританії є англійська, однак на Нормандських островах та в Уельсі вживаються дві офіційні мови, відповідно англійська і французька; англійська і валійська. Для Північної Ірландії британський уряд намагається виробити самостійний статус (наприклад, Акт про Північну Ірландію 1973 року). Хоча з 1972 року Ольстер (а це шість північних графств у Північній Ірландії) періодично перебуває під прямим правлінням Великобританії. Політика Лондона спрямована на відродження померлих мов, заохочується політика двомовності [3, с. 22].

Румунія представлена 89% румунами, 7% угорцями, 2% циганами й іншими національностями. На підставі румуно-угорського договору від 1996 року, який був підписаний після довгих і нелегких переговорів, угорська меншина у Темішарі одержала право використовувати свою рідну мову в місцевих установах. Конституція Румунії дозволяє також використовувати двомовні написи в адміністративних установах [3, с. 23].

Словенія виникла в результаті розпаду колишньої Югославії (близько 2 млн чоловік), 88% з них — словенці, 3% — хорвати, близько 100 тис. чоловік становлять серби, угорці, македонці, албанці та італійці. Конституція Словенії від 1991 року корінним національним меншинам дає більше прав, ніж іншим меншинам. Корінними в Словенії вважаються італійці, угорці й цигани. Конституція дозволяє італійцям й угорцям використовувати їх рідні мови в установах поряд із словенською у місцях компактного проживання [3, с. 24].

У Нідерландах, у провінції Фрісландія, з 1981 року було введено обов'язкове навчання рідній мові у всіх 600 початкових школах Фрісландії. Зміцнилися позиції фризської мови: виходять газети, журнали, література. Більшість фризького населення є прихильниками державного федералізму в складі єдиної Нідерландської держави [10, с. 5].

У всіх згаданих країнах гаран-

тується одне з основних прав — право використовувати рідну мову не лише в побуті, але й в офіційних місцевих адміністративних установах. Зараз у Європі чітко намітилась тенденція визнання права нацменшин користуватися рідними мовами офіційно.

На п'ятому континенті, у багатомовній Австралії, прийнята спеціальна державна програма, яка заохочує розвиток національних культур всіх народів, що населяють країну. Австралія за більш ніж 200 років не оминувла властивому всьому людству расових і національних проблем. Проте, міжетнічні відносини тут були спокійніші, ніж в інших країнах. Етнічне різноманіття населення Австралії зумовлено економічними й культурними причинами. Більше 16 млн жителів (майже 3/4 усього населення) — англо-кельти, нащадки переселенців із Британських островів. Сьогодні в Австралії живуть вихідці з 120 країн і це поліетнічне австралійське суспільство, де затверджено принцип: люди всіх національностей повинні мати рівні можливості. Мультикультурним суспільством вважають Австралію 93% її населення. Сьогодні 40% австралійців — це люди, які народилися за океаном. Політика асиміляції до новоприбулих іммігрантів привела лише до зміцнення етнічних громад, у які об'єдналися іммігранти. Громади — це своєрідний "буфер", що допомагає новачкам поступово адаптуватися до австралійського життя. У громад є свої школи, клуби, церкви, культурні центри. Національні громади об'єднані у Всеавстралійську федерацію. У штатах і містах їхню діяльність координують Ради етнічних громад, які здійснюють серйозний вплив на політичне життя країни, особливо під час виборів. Громади перебувають у постійному контакті з прем'єр-міністром Австралії з питань культурного розвитку. Держава надає підтримку громадам, у тому числі й фінансову (наприклад, щорічно виділяються кошти на проведення етнічних фестивалів). "Служба телефонного перекладу" також цілком фінансується федеральним урядом. На 30 мовах друкуються австралійські газети, на 60 мовах ведуться радіопрограми, телевізійна станція Ес-бі-ес транслює передачі різними мовами з англійськими субтитрами [11, с. 40].

У Фінляндії 93,6% становлять фіни. Етнічних меншин у країні небагато, 300 тисяч (близько 6%) становлять місцеві шведи. До меншин належать також саами (менш ніж півтори тисячі), проживають також невеликі групи циганів, татар, євреїв [12, с. 117].

У Фінляндії лінгвістичні пробле-

ми регулює закон про мову, прийнятий ще в 1922 році. Проте у країнах Східної Європи є обмежувальна тенденція. Наприклад, у Словаччині закон про мову передбачає вживання рідної мови в адміністративній сфері лише тоді, коли пропорція національних меншин перевищує 20% населення регіону. У Фінляндії передбачений цілий комплекс заходів, що гарантує збереження самобутності шведів і саамів. Наприклад, спеціальним Актом про дитячі садки передбачено, що муніципалітети повинні забезпечити дітям можливість відвідувати дитячі садки, де говорять їхньою рідною мовою. Відповідно до Акту про єдину початкову школу класи створюються не менш як з 13 учнів, хоча середній показник по країні 40—90 учнів. Такий же міжкультурний (тобто проти дискримінації та у дусі прав людини) підхід у більшості освітніх програм існує у Швеції, Італії, Данії. На мовному рівні ця позиція прийнята в 1991 році в Люксембурзі.

Шведська національна меншина у Фінляндії з'явилась в середині ХХ століття, вона розселена компактними масивами в південно-західній частині Фінляндії, по узбережжю Ботнічної та Фінської заток. На Аландських островах вони становлять 96%. Право кожного громадянина Фінляндії обслуговуватися на своїй рідній мові повинні за законом забезпечуватися на основі однакових критеріїв. Комуни в країні називаються одномовними, якщо інонаціональне населення становить менш 8%, і двомовними, якщо нацменшина перевищує 8% або становить принаймні 3000 чоловік. Двомовними містами є Хельсінкі, Турку і Вааса.

Географічні найменування населених пунктів на півдні й заході Фінляндії зазвичай двомовні. Дорожні знаки й вивіски в цих районах також двома мовами. Урядові пропозиції, внесені на розгляд парламенту, так само як і будь-які інші документи, пов'язані із законодавством, складаються як на фінському, так і на шведській мовах з 1922 року. Шведи у Фінляндії користуються широкою культурною автономією. Шведською мовою ведеться навчання в школах, друкується приблизно 30 газет і журналів, у середньому в день виходить близько 300 тис. екземплярів різних періодичних видань. Шведською мовою складаються спеціальні теле- і радіопрोगрами. Працюють чотири театри шведською мовою. Шведи дбайливо ставляться до своєї культурної спадщини (це й хоріві пісні, і культурно-масові заходи). У шведських районах Фінляндії налічується приблизно 100 музеїв. Асортименти книг у бібліотеці залежить від співвідношення

мов у комуні. У Турку є шведський університет, а в Хельсінкі — Шведський інститут торгівлі. У Гельсінському університеті та Вищому технічному училищі викладання ведеться фінською і шведською мовами. Для фінляндських шведів існують політичні (Шведська народна партія у Фінляндії), культурні, спортивні, сільські, релігійні, наукові організації, установи та спільноти [12, с. 120].

У Швеції національна політика базується на концепції полікультурності, що припускає двомовне навчання — мовою країни походження та шведською. Політика Швеції щодо полегшення інтеграції іммігрантів у шведське суспільство орієнтується на три основні принципи:

- рівність між іммігрантами й шведами;

- воля вибору культурного розвитку іммігрантів;

- співробітництво й солідарність між корінним населенням Швеції та різними етнічними групами.

У Швеції створено та діє близько 50 іммігрантських організацій. Кількома мовами виходять радіо та телепередачі на частотах Шведської корпорації. На десятиох мовах виходить газета для іммігрантів, субсидована урядом Швеції. Її передплачує близько 10 тисяч осіб. Організуються 700-годинні курси з вивчення шведської мови. Навчаючи усіх без винятку іммігрантів державній мові, влада Швеції в той же час піклується про збереження національної самобутності переселенців. Більше 670 тисяч іммігрантів стали повноцінними громадянами Швеції. В 80-х роках прийнятий закон, який забороняє етнічну дискримінацію іммігрантів як на роботі, так й в інших галузях суспільного життя [3, с. 13].

Франція за своєю конституцією не визнає національні меншини, вважаючи, що інтереси більшості важливіші: існування єдиного народу в межах єдиної і неподільної республіки засноване на історичній традиції з кінця XVIII століття, коли була проголошена "Декларація прав і свобод людини й громадянина". У Франції домінує одна державна мова — французька. Іспанія та Італія в цьому питанні займають більш гнучку позицію, мають конституції, в яких містяться статті про охорону мов національних меншин.

З часів Великої французької революції Франція проводить політику асиміляції, відповідно до якої представники етнічних меншин повинні прийняти загальнофранцузькі цінності, бути, насамперед, французами. При цьому в кожній людині залишається право проявляти свою індивідуальність (у тому числі куль-

турну, релігійну або етнічну) на особистому, але не груповому рівні. Невизнання прав меншин, а також їхніх прав на відділення рятує державу від складної проблеми зобов'язань щодо них, від загрози порушення національної цілісності. Але у Франції з 1982 року офіційно визнано мови й культури етнічних меншин. У 1985 році утворена Державна рада з національних справ і культури. У законодавстві (але не в конституції) країни є пункти, які дають меншинам свободу слова. Існує певний розрив між правом і реальністю. У школах Франції вивчають мови й діалекти (корсиканський, каталонський, баскський, бретонський, фламандський, ельзаський). Корсиці наданий статус автономії в сфері культури й радіомовлення. Прояви расизму у Франції мають переважно антиарабську спрямованість [3, с. 14].

У Китаї проживає 56 національностей. У сукупності вони називаються чжунхуа миньцзу (китайські нації). Хань (китайці) становлять 91,9% (1042 млн чоловік) від загального населення Китаю. Інші 55 націй (їхня загальна чисельність сягає 91,2 млн чоловік) називаються національними меншинами. Серед них 18 народів, чисельність кожного з яких перевищує 1 млн чоловік, а найменш чисельний народ нараховує лише кілька тисяч чоловік. Становлячи менше 1/10 населення країни, національні меншини Китаю займають майже 60% всієї китайської території. Народи Китаю говорять більш ніж 50 мовами. Політичне представництво забезпечене в Китаї різними етнічними групами. У китайців у Народних зборах є один росіянин, тому що там є й російська громада. Збори обираються на чотири роки, і найменші етнічні групи — росіяни й евенки (а в Китаї живуть половина всіх евенків) ділять одне місце по два роки. Але все-таки кожна громада має місце депутата й може ним скористатися. На сучасному етапі спостерігається значна активізація національних меншин в економічному та культурному будівництві Китаю [13, с. 119].

Комісія ЮНЕСКО з культури та розвитку в 1997 році підтримала канадський підхід як модель для інших країн. Парадокс розвитку Канади полягає в тому, що вони досягають своєї єдності через різноманіття. У Канаді жодна зі ста етнічних груп не становить більшості населення країни. За переписом населення, в 1996 році лише 5 мільйонів канадців у графі "етнічне походження" вказали себе як канадці, інші ж жителі ще усвідомлюють свою етнічність. Так, 3,9% назвали себе корінними народами Канади (індіанцями або інуї-

тами-ескімосами), 23,5% вказали на своє французьке й 29,4% — на британське походження, 4,1% — на змішане британське й французьке, 12,2%, на французьке чи британське походження, змішане із представниками інших груп, ще 26,9% віднесли себе до представників інших етнічних груп [14, с. 78].

Серед осіб європейського походження (крім французького чи британського) переважають італійці, німці, поляки, українці. Серед вихідців із країн третього світу — китайці, жителі Індокитаю, Південної Азії. В останні роки китайська мова в Канаді стала третьою мовою за ступенем використання в родині. Мігранти-китайці практично не піддані асиміляції. Етнічні групи дуже нерівномірно розподілені в Канаді. Близько 16% канадського населення народилися в іншій країні й більше половини цього числа живе в п'ятих великих містах — Торонто, Монреалі, Ванкувері, Едмонтоні та Вінніпезі. Населення Торонто більш ніж на 38% складається з народжених поза Канадою. Найбільший центр всіх етнічних груп — провінція Онтаріо. Тут іммігранти становлять 1/4 частину населення [15, с. 11].

За межами провінції Квебек проживає більше трьох мільйонів франкомовних канадців, які не підтримують сепаратистські настрої провінції. У Квебеці 80% жителів мають французьке походження, 56% говорять лише французькою й 38% володіють і французькою й англійською мовами. За межами Квебека в англomовних провінціях проживає більше 1 мільйона чоловік суто французького і ще 2 мільйони — змішаного походження. Французькою мовою володіють 43% жителів провінції Нью-Брансуїк, батьківщини народу, що теж зародилася в Канаді — акадійців, жителів Луїзіани, народу зі своєю тривалою історією, власною літературою, особливим діалектом. Їх більше півмільйона [16, с. 64].

У 1971 році федеральний уряд Канади офіційно прийняв концепцію мультикультурності, визначивши країну як полікультурне суспільство в рамках англо-французької двомовності та встановивши відповідну посаду міністра. Мультикультуралізм розуміє свободу як вибір. Вона припускає повну свободу для індивіда щодо культури. Людина не зобов'язана дотримуватися звичаїв і цінностей власне етнічної групи, їй не повинні насильно нав'язувати цінності більшості, вона не повинна страждати від будь-якої дискримінації за етнічним принципом, і в той же час має бути захищена від ворожості етнічних співвітчизників, якщо не хоче дотримуватися їхніх звичаїв і традицій. Індивід повинен вільно вико-

ристовувати власну етнічну культуру або відхилитися від неї, використовувати культуру іншої групи або змішувати різні культури — має право керуватися лише власними індивідуальними переконаннями.

Вимога мультикультуралізму не є лише теоретичною. Мультикультуралізм має політичну сутність. Він має на увазі рівне визнання різних культур, коли кожна з них має не лише право на існування, але, користуючись однаковими цивільними правами й свободами. Мета політики мультикультуралізму формувалась як заохочення груп й індивідів до інтеграції через середній курс між асиміляцією й відділенням, як спосіб уникнути соціальних і психологічних наслідків, пов'язаних з маргіналізацією. Концепція мультикультуралізму підкреслює важливість захисту прав людини, соціальної участі й рівності, але в той же час — збереження груп і міжгрупової терпимості. Толерантність або терпимість — єдиний принцип, що лежить в основі мультикультуралізму. Але при цьому толерантність заснована на такій політичній державі, яка передбачає шляхом впровадження системи субсидій, грантів, комісії із прав людини, програми рівності щодо зайнятості тощо, привести суспільство до справедливості й рівності. В 1985 році був створений Комітет палати громад по мультикультуралізму. В 1988 році був прийнятий закон про полікультурність. Мультикультуралізм припускає безліч субкультур, заснованих на етнічній ідентичності, це значно більше, ніж культурна політика. Це політика, призначена не лише зберігати й розширювати полікультурну спадщину канадців, але й забезпечити досягнення рівності в економічній, соціальній і політичній сферах.

Найбільш успішно політика мультикультуралізму проводиться в провінції Онтаріо і на Заході країни, менш успішно — у Квебеці і Атлантичних провінціях. У провінції Квебек франкоканадці менш прихильні до іммігрантів і політики мультикультуралізму. Вони схильні розглядати інші культури й мову як потенційну загрозу їхньому суспільству, як прагнення підірвати позиції франкоканадців як народу-засновника. Але вони в той же час розділяють ідеали і цінності мультикультуралізму, такі як відсутність дискримінації, збереження своєрідності етнічних культур. На думку канадського дослідника Е. Річмонда, "ця політика не лише найбільш реалістична, але й сприяє росту єдності суспільства, що у іншому випадку зіштовхнулася б із сильною опозицією, якщо потреби й інтереси етнічних меншин були б зігноровані" [15, с. 20].

Мультикультуралізм Канади визнає соціальну реальність (поліетнічність) і використовує політичні інститути держави для реалізації політики взаємоповаги, толерантності, соціальної справедливості щодо всіх етнічних груп. Етнічне й расове різноманіття визнається невід'ємним компонентом соціального порядку. На думку російського дослідника Ю. Муравйова, "Практика мультикультуралізму — зовні будучи альтруїстично-гуманістичною, по суті, виступає як спроба увічнення етнічної і соціальної відсталості не лише в племінних суспільствах, але й у молодих націй, що вступили на шлях модернізації. Особливо шкідливе замикання в рамках мовної спільноти, що закінчується культурним сепаратизмом, відірваністю від світових культурних досягнень... Однак неприйнятною представляється й позиція консерваторів, які розглядають мультикультуралізм як расизм, протиставляючи йому буржуазні сімейні — антиколективні — цінності. Справжня альтернатива мультикультуралізму — інтернаціоналізм у справжньому розумінні цього слова" [цит. за: 17, с. 381].

Із середини 90-х років проблеми, пов'язані з роллю етнокультури в сучасному суспільстві, висунулися в Канаді на одне із центральних місць у суспільних і політичних дискусіях. Уперше ідеї про зміну статусу етнокультури пролунали в опублікованому в 1995 році урядовому документі "Канада у світі". Якщо раніше етнокультура перебувала на периферії урядових пріоритетів і суспільних інтересів, то тепер вона висунулася в центр у багатьох урядових структурах, ЗМІ, в академічних і ділових колах. Головні висновки такі: саме державна політика етнокультури виступає головним гарантом національної ідентичності, саме вона являє собою основний принцип національного суверенітету й національної гордості, що не дає розчинитися нації в загальному потоці глобалізму. Модель етнополітики, що створили канадці, ґрунтується на основних п'ятих принципах:

- 1) визнання необхідного вільного творчого самовираження;
- 2) відкриття канадського культурного ринку й можливість для канадців робити вибір з різноманітного спектра зразків культури;
- 3) державна підтримка національної культури за допомогою цілого ряду фінансових і законодавчих заходів;
- 4) акцентування плюралізму та двомовного характеру канадської культури;
- 5) взаємодія федерального, провінційного та муніципального рівнів етнічної підтримки [18, с. 93].

З огляду на вищенаведене, зауважимо, що у національних, етнічних меншинах найбільше визріла свідомість мультикультурної Європи й найкраще розвинена сприйнятливність до різного напрямку думок, способу мислення і життя. Часи, коли Європа була континентом білої раси, що сповідує християнство, пішли в минуле. Уже сьогодні в розвинених країнах питання про етнічну чистоту вважається некоректним. Країна, яка закрита в культурних відносинах, приречена на відставання або переродження. Гальмом в її розвитку буде саме своєрідність культур і мов, тому що загальна тенденція у світовому співтоваристві спрямована у бік згладжування розбіжностей.

Немає єдиних принципів та підходів, що забезпечують у демократичних суспільствах вирішення етнополітичних проблем, вони різні й до того ж змінюються в межах кожної держави, залежно від конкретної ситуації. На сучасному етапі Канада, як і США, Австралія, Нова Зеландія, Швеція, проводять політику мультикультуралізму. Це ті держави, населення яких сформувалося в основному на іммігрантській основі.

ВИСНОВКИ

Таким чином, зазначимо, що основною етнополітики зарубіжних країн є усвідомлення необхідності вироблення такої стратегії, яка повинна будуватися не на придушенні розходжень або на виключенні й "розлученні" конфліктуючих коаліцій, а на взаємовигідних формах співробітництва, справедливому розподілі влади й ресурсів, культурної терпимості до інших. При цьому це є завдання, головним чином, для еліт, тому що вони, а не "маси", схильні й здатні викликати ворожнечу, втягнути у насильницькі дії з руйнівними для них наслідками [19, с. 174].

Американський дослідник П. Ван ден Берг вважає, що головне в етнополітиці — взаємини держави з етнічними групами. Головним він вважає питання влади. "Таким чином, етнічна політика є додатком влади, особливо державної влади, до груп, які певним чином диференційовані етнічно або антропологічно (за расовими ознаками)" [20, с. 15].

Звичайно, вирішення проблем взаємин між етносами завжди припускає вибір тієї чи іншої політико-ідеологічної та культурної стратегії. Серед таких стратегій можна виділити ідеологію інтернаціоналізму, концепцію американського "плавильного казана", ідею мультикультуралізму (культурного плюралізму), модель канадської "етнічної мозаїки" тощо.

Аналіз західних моделей вирі-

шення етнічної проблематики свідчить про те, що пануючими в теоретичній думці й суспільній практиці є концепції культурного та етнічного плюралізму й толерантності. Їхній пріоритет, за оцінками авторитетних експертів, визначається тим, що вони найбільш прийнятні для інтерпретації сучасної ситуації в міжетнічних відносинах. Проте, в наукових колах і дотепер точаться запеклі суперечки щодо доцільності і виправданості політики "позитивних дій", спрямованої на усунення наслідків расової дискримінації при прийомі на роботу чи навчання, а також запобігання такої дискримінації. Так, відомий американський консерватор П. Б'юкенен у роботі "Смерть Заходу" різко та негативно оцінює як саму концепцію, так і результати політики "позитивних дій" [21, с. 282—287].

Що стосується України, на сьогодні існує нагальна потреба у виробленні продуманої, науково обгрунтованої державної етнонаціональної політики як складової фундаменту національної безпеки, суспільства й держави. Лише в державі, де забезпечені гармонізація й узгодження інтересів всіх етносів і соціальних спільнот може бути зреалізовано захист життєво важливих інтересів всіх основних об'єктів безпеки.

Література:

1. Конституція Австрії 1867 року. Конституционный закон об общих правах граждан, для королевств и областей, представленных в рейхсрате 12 декабря 1867 года. — Спосіб доступу: <http://ukrhist.at.ua/publ/41-1-0-432>
2. Конституція Швейцарської конфедерації от 29 мая 1874 года. — Спосіб доступу: <http://wordsinfo.com/ru/konstitucija-shvejcarskoj-konfederacii.html>
3. Мартынова М.Ю. Политика государств Европы в сфере защиты прав этнических меньшинств / М.Ю. Мартынова // Этнические проблемы и политика государств Европы. — М.: ИЭА РАН, 1998. — С. 8—39.
4. Корф С. Национальности и государство / С. Корф // Вестник Европы, 1917. — С. 9—12.
5. Бауэр О. Национальный вопрос и социал-демократия / О. Бауэр. — Спб. Ригнер, 1909. — 224 с.
6. Нам И.В. Национально-персональная автономия (Документы и материалы) / И.В. Нам // Этнополис. 1995. — № 1. — С. 270—297.
7. Соколовский С.В. Права меньшинств и международное право: проблемы самоопределения и суверенитета / С.В. Соколовский. — М.: Московский общественный научный фонд, 1997. — 217 с.

8. Энгельс Ф. Собр. соч. / Маркс К., Энгельс Ф. — М.: Изд АН СССР, 1956. — Т.16. — 736 с.

9. Ткач Д.І. Сучасна Угорщина в контексті суспільних трансформацій: монографія / Д.І. Ткач. — К.: МАУП, 2004. — 324 с.

10. Помогайбо Р.И. Языковая ситуация в мире (По материалам зарубежной печати) / Р.И. Помогайбо // Неродные языки в учебных заведениях. Материалы науч. конф. кафедр иностранных и русского языков. — Воронеж, Воронежская гос. архит.-строительная академия, 1998. — Выпуск 3. — С. 3—5.

11. Барышева Е. Культурная политика Австралии / Е.Барышева // Панорама культурной жизни зарубежных стран. — Сборник. — М.: РГБ, 1999. — Вып. 2—3. — С. 40—49.

12. Шлыгина Н. В. Финляндские шведы / Н. В. Шлыгина // Этнические меньшинства в современной Европе. — М.: Восточная литература, 1997. — С. 172—193.

13. Цзиньхуа У. Этническая ситуация и политика КНР в отношении национальных меньшинств / У. Цзиньхуа // Расы и народы. — М. — 1998. — Вып. 24. — С. 120—121.

14. Черкасов А.И. Русские в Канаде / А.И. Черкасов // Актуальные проблемы российско-канадских отношений. — М.: Наука, 1999. — С. 66—87.

15. Ажаева В.С. От ассимиляции к многокультурности / В.С. Ажаева // Российские исследования о Канаде. — М.: Труды РАИК, 1997. — Вып. 1. — С. 10—22.

16. Замогийный С.И. "Канадская мозаика": недостижимый идеал или утопия? / С.И. Замогийный // Этнос и власть: проблемы гармонизации межнациональных отношений. — Саратов.: Изд-во Поволжской акад. гос. службы, 1999. — Часть II. — С. 63—72.

17. Муравьев Ю.А. Антиномии мультикультурализма / Ю.А. Муравьев // III Конгресс этнографов и антропологов России 8—11 июня 1999 года. Тезисы докладов. — М.: ИЭА РАН, 1999. — С. 12—18.

18. Щукина Т.А. Политика Канады в области культуры / Т.А. Щукина // США и Канада: экономика, политика, культура. — 2000. — № 9. — С. 90—103.

19. Тишков В.А. Очерки теории и политики этничности / В.А.Тишков. — М.: ИЭАРАН, 1997. — 528 с.

20. Котанджян Г. С. Этнополитология консенсуса-конфликта: Цивилизационный аспект национальной безопасности / Г. С. Котанджян. — М.: Луч, 1992. — 213 с.

21. Бьюкенен П. Дж. Смерть Запада [перев. с англ. А.Башкирова] / П. Дж. Бьюкенен. — М.: АСТ, 2007. — 448 с.

Стаття надійшла до редакції 08.06.2010 р.